

עיון בתפיסת חלוקת-העבודה של אדם סמית¹

משה שעיו

"שווה בנפשך שעליך לרשום מתווה של תמונה חדה ה'תואמת' לאיזו תמונה מטושטשת. בזו ישנו מלבן אדום לא-חד; אתה רושם עבורו מלבן חד... ואולם אם במקור היו הצבעים נמזגים זה בזה ללא כל רמז לגבול, - כלום לא יהפוך אז רישום המלבן החד, התואם למטושטש, למשימה חסרת-סיכוי?"

לודוויג ויטגנשטיין²

צאתו של התרגום העברי ל"עושר-העמים"³ - אחד הספרים החשובים ורבי ההשפעה במחשבה המדינית והכלכלית המודרנית - הוא הזדמנות טובה לבחון את אחד המושגים המרכזיים בספר זה ואת הגותו של האיש שכתב אותו. "עושר העמים" נפתח בדיון בחלוקת העבודה. לדעת רבים, שלושת הפרקים המוקדשים לדיון זה מהווים את החלק המלוטש ביותר בספר⁴ ועל אף שאדם סמית לא היה בשום אופן הראשון לדון בעצם התופעה של חלוקת עבודה, הוא ללא ספק הראשון שהעניק לה חשיבות כה מרכזית. אכן, התפקיד הדומיננטי של חלוקת העבודה, כגורם שמביא להעלאת התוצר לנפש (ולפיכך להגדלת עושר העמים), מכתוב במידה רבה את הדיון בתורת הערך, בהון, ובמדיניות הכלכלית הראויה, שמהווים את עיקר ספרו של סמית.⁵ נראה לפיכך שהבנת משנתו של סמית מחייבת הבנה של תפיסתו את חלוקת-העבודה. אלא שכפי שאנסה להראות בחיבור זה, הדיון במושג חלוקת-העבודה אצל הוגה מעמיק ורחב אופקים כמו אדם סמית, הוא למעשה דיון בשאלות היסודיות של מדעי האדם - מהי תיאוריה? מהו האדם? מהי חברה? - ותשובותיו של סמית לשאלות אלה אינן מתמצות באינדיבידואליזם ובכלכלת-שוק, כפי שכמה מחסידיו, כמו גם יריביו, נוטים לתפסו.

המאמר יפתח בבחינה קצרה של תפיסתו של סמית את פעילותו שלו בכתבו תיאוריה כלכלית, והאופן בו היא משתקפת בטיפולו בחלוקת-העבודה ב"עושר העמים". לאחר מכן תיבדק השקפתו ביחס למקורה של חלוקת העבודה, עניין שיחייב עמידה על מספר היבטים באנתרופולוגיה הסמיתית - ובפרט תפיסתו את האדם כיצור חברתי מטבעו ושלילתו את העמדה הרואה בחברה זירה לסיפוק אינטרסים שקודמים לעצם קיום החברה. ולבסוף

¹ מאמר זה הוא חלק ממחקר מקיף יותר העוסק בהשוואה בין עושר העמים והקאפיטל. תודתי לפרופ' שלמה אבינרי ולדר' אבנר דה-שליט שקראו גירסה מוקדמת של המאמר והעירו הערותיהם.

² ויטגנשטיין, לודוויג, חקירות פילוסופיות, תרגום עדנה אולמן-מרגלית, ירושלים: הוצאת מאגנס, תשנ"ה, סע' 77.
³ סמית, אדם, עושר העמים, תרגום יריב עיטם ושמשון ענבל, הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים והאוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, 1996. לצערי, התרגום כולל רק את שלושת הספרים הראשונים מתוך חמשת הספרים המרכיבים את חיבורו של סמית. מכיוון שנושאו של המאמר הנוכחי מחייב בחינה גם של שני הספרים האחרונים, אתבסס כאן על ההוצאה האנגלית בעריכת אדווין קנן מ-1937 (ר' הערה 6 להלן).

⁴ Schumpeter, J. A., *History of Economic Analysis*, Oxford U.P., 1954, p. 187; West, E. G., "Adam Smith's Two Views on the Division of Labour", *Economica*, February 1964, p. 23.

ייבחנו הניתוח של חלוקת העבודה בחברה המודרנית, מעלותיה ומגרעותיה, ומשמעות הפתרונות שמציע סמית.

המאמר יתבסס, בנוסף על "עושר העמים", על סיכומים מהרצאותיו של סמית בגלאזגו (כנראה מ-1763); על ספרו הראשון *The Theory of Moral Sentiments* (המהדורה הראשונה יצאה ב-1759 והמהדורה הסופית ב-1790); ועל מאמרים נוספים שכתב סמית בנושאים שונים.⁶

א. הערה על תפיסת המדע של אדם סמית

אחת הביקורות המרכזיות שהטיח קארל מרקס בכלכלה המדינית הקלאסית היתה על גישתה האהיסטורית, כלומר, על התעלמותה מהאופי ההיסטורי המשתנה של היחסים הכלכליים והחברתיים אותם היא חוקרת - וממילא גם של הכלים והקטיגוריות שמשמשים אותה במחקר זה. מדע הכלכלה, אומרת ביקורת זו, מתייחס לאובייקט המחקר שלו - היחסים הכלכליים בין בני-אדם בזמן ובמקום מסויימים - כאל תופעה מתחום מדעי-הטבע. הוא מתייחס לדפוסי יחסים מסויימים (נניח, כיבוד חוזים ואי-שימוש באלמות, או פעילות למיקסום תועלת) כאילו הם נובעים ישירות מטבע האדם ואינו טורח לברר כיצד התהוו דפוסים אלה. מכיוון שכך, אין לו גם כל אפשרות לעמוד על אפשרות שינויים של דפוסים אלה.

במבט ראשון, הצבת חלוקת העבודה בצורתה המפותחת (זו המבוססת על חליפין תוך פניה ל"אהבה העצמית" של הזולת), בפתיחת ספרו של סמית, חושפת אותו לביקורת זו. סמית אינו בוחן כלל את התפתחותה ההיסטורית של חלוקת-העבודה והוא מציג אותה כנובעת ישירות מטבע האדם. סמית גם נוטה להתייחס באופן דומה לתורתו הכלכלית ולתיאוריות מתחום מדעי הטבע ("פילוסופיה של הטבע" בלשוננו).⁷ אלא שעיון שני בכתבי סמית חושף גישה מורכבת ומתוחכמת יותר מאמונה פשטנית בחוקיות אוניברסלית ונצחית שמאפיינת את הפעילות הכלכלית. כדי לראות זאת עלינו לפנות תחילה דוקא לתפיסתו של סמית את מדעי-הטבע.

⁵ ג'וזף שומפטר אף טען כי "איש, לפני או אחרי א. סמית, לא חשב להטיל עול כזה על חלוקת העבודה. אצל א. סמית זהו למעשה הגורם היחיד בהתקדמות כלכלית" (שומפטר, שם).

⁶ Smith, Adam, *The Early Writings of Adam Smith*, ed. J.R. Lindgren, New York: Augustus M. Kelley, 1967. (להלן - EW)

----- *An Inquiry into the Nature and Causes of The Wealth of Nations*, ed. E. Cannan, New-York: The Modern Library, 1937. (להלן - WN)

----- *Lectures on Justice, Police, Revenue and Arms*, ed. E. Cannan, New-York: Kelly & Millman, 1956. (להלן - LJ)

----- *The Theory of Moral Sentiments*, edited and introduced by D.D. Raphael and A.L. Macfie, Oxford: Clarendon Press, 1976. (TMS - להלן)

כל הציטוטים שיובאו בעבודה זו הנם בתרגום חפשי שלי (מ.ש.).

⁷ כדברי דיויד ריזמן, "מן הישום של המתודה האמפירית על 'עובדות חברתיות' כמו כלכלה או מוסריות, נראה ברור שסמית ראה מעט הבדל בין בניית תיאוריה במדעים הפיזיקליים ובמדעי החברה".

Reisman, D. A., *Adam Smith's Sociological Economics*, London: Croom Helm, 1976, p.38.

סמית רחוק מלתפוס את מדעי הטבע בצורה ריאליסטית-נאיבית. במאמרו על "העקרונות שמובילים ומכוונים חקירות פילוסופיות", הוא מצביע על המהפיכות התכופות במדעי-הטבע ועל כך שלאחר כל מהפיכה, ולא רק בתקופתנו, מניחים שהם הגיעו "לפסגת השלמות".⁸ תיאוריה מדעית נתפסת במאמר זה כסדרה של עקרונות "דמיוניים" שמנסים לקשור יחד מספר רב של תופעות שהיו אלמלא-כן צורמות ולא-תואמות זו את זו. עקרונות אלה, שב סמית ומדגיש, אינם ה"שרשראות האמיתיות" בהן קושר הטבע את פעולותיו השונות. לפיכך, תיאוריות מדעיות (כולל הפיזיקה הנערצה של ניוטון) יש לבחון על-פי מידת האלגנטיות, הקוהרנטיות ויכולת החיזוי שלהן - ולא על-פי מידת "אמיתותן".⁹

אכן, לעיתים יוצר סמית את הרושם שהוא מתייחס לתופעות חברתיות-כלכליות כאל תופעות טבעיות. כך, את מושג "המחיר-הטבעי" - מושג שכשלעצמו מלמד על נטיה זו - הוא מציג ב"עושר העמים" תוך אלוזיה ברורה לחוק הגרביטאציה של ניוטון.¹⁰ אלא שחוק הגרביטאציה הניוטוני אינו מהווה בעיני סמית "תגלית" של "אמיתות", אלא רק נסיון (מוצלח ביותר) לקשור יחד בצורה קוהרנטית ואכספליקטיבית מספר רב של תופעות נצפות. דומני שבצורה דומה עלינו להתייחס גם למושגים שמפתח סמית - ובפרט מושג חלוקת-העבודה. כפי שנראה ביתר פירוט בהמשך, סמית מאגד תחת המושג "חלוקת עבודה" הרבה מאד תופעות חברתיות, ולכולן הוא מייחס מקור אחד קבוע בטבע האדם: נטיה טבעית לחליפין תוך פניה לאהבתו העצמית של הזולת. אלא שמכאן לא נובע שסמית מתייחס לכלכלה הקפיטליסטית "כפועלת באורח ישיר בהתאמה לחוקי הטבע".¹¹ בהרצאותיו שעוסקות ב"צדק", ובצורה פחות מסודרת גם ב"עושר העמים", מדבר סמית על ארבעה שלבי התקדמות של חברות, בהתאם לצורות מחייתן (צייד, מרעה, חקלאות ומסחר), כאשר לכל אחד מהבסיסים הכלכליים הללו מתאימים הסדרים ומוסדות משפטיים ומדיניים שונים, וסמית מצביע על מגוון נרחב של הסדרים ומוסדות כאלה בכל שלב.¹² מדוע אם כן אין חלוקת העבודה נמנית על המוסדות החברתיים החולפים? דומה שבחלוקת העבודה המבוססת על חליפין, מוצא סמית עקרון שקושר ומסביר מגוון עצום של תופעות כלכליות כמעט בכל החברות האנושיות, ולפיכך הוא מציב אותה כבר בראשית חיבורו, כבסיס ממנו ניתן להסיק מסקנות אוניברסליות על חוקי ההתפתחות הכלכלית.

⁸ EW, 45.

⁹ התייחסותו של סמית לתורת ניוטון במאמר זה היא מאלפת ואף מזכירה דיעות של פילוסופים של המדע מן המאה הנוכחית (ביחוד Quine):

"Such is the system of Sir Isaac Newton, a system whose parts are all more strictly connected together, than those of any other philosophical hypothesis... It is every where the most precise and particular that can be imagined, and ascertains the time, the place, the quantity, the duration of each individual phaenomenon, to be exactly such as by observation, they have been determined to be...

And even we, while we have been endeavouring to represent all philosophical systems *as mere inventions of the imagination, to connect together the otherwise disjointed and discordant phaenomena of nature*, have insensibly been drawn in, to make use of language expressing the connecting principles of this one, as if they were the real chains which nature makes use of to bind together her several operations...

Can we wonder then... that it should now be considered, not as an attempt to connect in the imagination the phaenomena of the Heavens, but as... the discovery of an immense chain of the most important and sublime truths, all closely connected together, by one capital fact, of the reality of which we have daily experience" (EW, 107-108, italics added).

¹⁰ "The natural price, therefore, is, as it were, the central price, to which the prices of all commodities are continually gravitating" (WN, 58).

¹¹ Pilling, G., **Marx's Capital**, London: Routledge & Kegan Paul, 1980, p.10.

אולם מה שכמה מחסידיו ומבקריו של סמית נוטים לשכוח הוא שמסקנות אלה מהוות חלק מהמערכת התיאורטית שלו, אשר צריכה להיבחן בקוהרנטיות שלה וביכולת ההסבר של תופעות במציאות, ואינן ה"שרשראות האמיתיות שהטבע משתמש בהן לקשור יחד את פעולותיו הרבות".¹³

העובדה שסמית יכול להציב כנקודת מוצא בראשית ספרו את חלוקת העבודה המבוססת על חליפין, מצביעה לא רק על כך שהיא מהווה עבורו עקרון ראשון שאמור להסביר, לצד עקרונות אחרים, תופעות כלכליות שהתקיימו ברוב רובן של החברות האנושיות. היא מצביעה גם על כך שהוא אינו מוטרד, כמרקס, מהאופן בו התפתחה קטיגוריה כלכלית זו. כמובן, אין זה סביר להניח שסמית האמין שהקטיגוריה דן התקיימה מאז ומעולם - כשם שהוא מצביע על התפתחות ומהפיכות באסטרונומיה, פיסיקה, לוגיקה ומטאפיסיקה,¹⁴ כך הוא מן הסתם ראה חידוש בתורתו ובמושגים שהיא מפתחת.¹⁵ אלא שההתפתחות הפילוסופית היא לדעת סמית לרוב תוצאה של תחושת "פליאה",¹⁶ וגם אם היא מסתייעת בתנאים החברתיים החומריים בהם היא נוצרת, כגון קיום חוק וסדר או חלוקת-עבודה מפותחת המאפשרת התמחות של הפילוסופים (ר' סעי' ג' להלן), אין התפתחות זו נקבעת ע"י ההווייה החברתית ואין היא בבחינת ביטוי שלה. לפיכך, לתנאים החברתיים בהן נוצרה התיאוריה אין רלוונטיות לצורך הערכתה.

ונקודה אחרונה: על אף שמחקרו של סמית מבוסס על ניתוח של חומר היסטורי עובדתי רב, ביסודו של דבר הוא נושא אופי פרסקריפטיבי. אם להשתמש במטאפורה סמיתיאנית, התיאוריה היא מכונה. סמית לא הטיל ספק בהשפעתן הנכבדה של תיאוריות של כלכלה מדינית "לא רק על מלומדים, אלא גם על ההנהגה הציבורית של נסיכים ומדינות ריבוניות",¹⁷ ובמבוא לספר הרביעי של "עושר העמים", העוסק בשיטות של כלכלה מדינית, הוא מגדיר את מטרותיה של הכלכלה המדינית כך:

"Political oeconomy, considered as a branch of the science of a statesman or legislator, proposes two distinct objects: first, to provide a plentiful revenue or subsistence for the people... and secondly, to supply the state or commonwealth with a revenue sufficient for the public services. It proposes to enrich both the people and the sovereign".¹⁸

ואכן, סמית חוקר את טבעו וגורמיו של "עושר העמים" על מנת להצביע על הדרכים להגדלתו - מכאן חוסר העניין שלו באופן בו התפתחה חלוקת העבודה המבוססת על

¹² LJ, חלק ראשון.

¹³ "A system is an imaginary machine invented to connect together in the fancy those different movements and effects which are already in reality performed... The first systems... are always the most complex, and a particular connecting chain, or principle, is generally thought necessary to unite every two seemingly disjointed appearances: but it often happens, that one great connecting principle is afterwards found to be sufficient to bind together all the discordant phaenomena that occur in a whole species of things" (EW, 66).

¹⁴ EW, 135-53.

¹⁵ עצם המונח division of labour הוכנס למעשה לשימוש ע"י סמית. ה-OED מציין את אדם סמית כמי שהשתמש לראשונה בביטוי זה; ואדווין קנאן מציין אף הוא כי "הביטוי, אם היה כלל בשימוש קודם לכן, לא היה ביטוי מוכר" (ר' WN, 3, הערה).

¹⁶ EW, 50.

¹⁷ WN, lix.

¹⁸ WN, 397.

חליפין, ומכאן גם החשיבות שנודעת לחלוקת העבודה בספרו כגורם מרכזי בתפעולו ובתפקודו של משק.

ב. מקורה של חלוקת העבודה ואופיו החברתי של האדם

כשאדם סמית שואל על מקורה של חלוקת-העבודה, הוא אינו שואל רק על מוצאה ההיסטורי, אלא, במהלך אפייני לאנשי ה"נאורות", על "העקרון" אשר מעורר או גורם לה.¹⁹ אם לשאול ביטוי מן המטאפיסיקה של אריסטו, הוא מחפש "ראשית" (arkhe), עקרון שהוא גם התחלתם ההיסטורית של הדברים וגם יסודם העכשווי.²⁰ הניסוח המקורי של השאלה, בהרצאותיו של סמית על תורת המשפט, כולל בנוסף לניסוח שמובא ב"עושר העמים" את הביאור הבא:

"from what principle *in our nature* it can best be accounted for".²¹

סמית מניח, אם כן, שיש לחלוקת העבודה בסיס או הסבר בטבע האדם. מכאן כבר נובעות שתי מסקנות ראשוניות. ראשית, שפיתוח של חלוקת העבודה משמעו פיתוח כשריו הטבעיים של האדם - ובקונטקסט של הגות המאה השמונה-עשרה יש לכך משמעות נורמטיבית חשובה. ושנית, אם לא רק עצם החברה, אלא אף חלוקת העבודה נובעת ישירות מטבע האדם, הרי שאין היא, לפחות במקורה, תוצאה של "תבונה אנושית אשר חוזה מראש ומכוונת לאותו שפע כללי לו היא גורמת".²² מקורה של חלוקת העבודה מספק לנו אם כן הדגמה ראשונה - הדגמה רבת עוצמה, אם נזכור שחלוקת העבודה היא לטענת סמית הגורם החשוב ביותר לשגשוגה של חברה - לאחד העקרונות המרכזיים בתורתו של אדם סמית: תוצאות חברתיות רצויות עשויות להוצר כתוצאה מפעילות חפשית ולא מכוונת של הפרטים המרכיבים את החברה.

ומהו המקור הטבעי לחלוקת העבודה? סמית שולל את הטענה שהיא נוצרת כתוצאה מהבדלים טבעיים בכשרונותיהם של בני-אדם. להיפך, בני-האדם, הוא אומר, נולדים דומים מאד זה לזה, וההבדלים בין אנשים במקצועות שונים (כולל ההבדל "בין פילוסוף וסַבֵּל רחוב פשוט") הם במקרים רבים לא הסיבה אלא התוצאה של חלוקת העבודה.²³ חלוקת העבודה, טוען סמית, נובעת מנטייתו הטבעית של האדם לסחור, להמיר ולהחליף דבר אחד באחר.²⁴ נטייה זו, המשותפת לכל בני-האדם ולא נמצאת באף חיה, מאופיינת בכך שהיא מבוססת על פניה לאהבתו העצמית של הזולת: "תן לי את אשר אני רוצה, ותקבל את אשר אתה רוצה, היא המשמעות של כל פניה שכזו".²⁵

¹⁹ "Of the principle which gives occasion to the division of labour" (כותרת הפרק השני בספר הראשון של WN).
²⁰ יש לזכור יחד עם זאת שבסופו של דבר העקרון שמחפש סמית מהווה חלק ממערכת תיאורטית "דמיונית" שאמורה להסביר את המציאות.

²¹ LJ, 168. Italics added.

²² .13, WN

²³ .15, WN. לנקודה זו תהיה חשיבות רבה כשנפנה לדון בהשלכותיה של חלוקת העבודה.

²⁴ .13, WN

²⁵ .14, WN

העובדה שסמית רואה באהבה העצמית את המניע הדומיננטי לפעילות הכלכלית - "רק קבצן", הוא אומר, "בוחר להיות תלוי בעיקר בנדיבות רעיו-האזרחים", וגם הוא לא תלוי בה לחלוטין אלא סוחר בנדבות שקיבל, תוך פניה לאהבתם העצמית²⁶ - עשויה ליצור את הרושם שסמית ראה את החברה האנושית כחברה של פרטים מספיקים-לעצמם אשר נכנסים לחברה מתוך שיקולי תועלת אנוכיים, ולא היא. עניין זה מחייב דחייה קלה של המשך הדיון במקורה של חלוקת העבודה לצורך בחינת מספר אספקטים באנתרופולוגיה של סמית ובתפיסתו את החברה האנושית ומה שמלכד אותה.

המסד החברתי לפעילות הכלכלית

בניגוד לדיעה רווחת, השקפתו של סמית, כפי שהובעה כבר ב-TMS, היא ש"האדם יכול להתקיים רק בחברה", וכי החברה היא "the darling care of Nature"²⁷. השקפה זו באשר לטבע האדם אינה ייחודית ל-TMS והיא מתבטאת שוב בהרצאות גלאזגו בהתנגדות להובס ולתורות האמנה החברתית. את תורתו של הובס מכנה סמית "this pernicious doctrine" העיסוק של פופנדורף בחוקים השוררים במצב-הטבע נראה לו חסר תכלית "מאחר שמצב כזה לא קיים"; והוא שולל את "הדוקטרינה הרווחת" לפיה משטרים מדיניים מבוססים על אמנה.²⁸ החברות האנושיות הראשונות (סמית לא מכיר במצב קדם-חברתי!) מתוארות בהרצאות אלה כ"מספר משפחות עצמאיות הגרות באותו כפר ומדברות אותה שפה", כאשר הכפרים השונים מקיימים מגעים אלה עם אלה ומהווים יחד "אומה של ציידים".²⁹ הפשעים הראשונים שהוענשו בחברות אלה היו לדעת סמית פחדנות ובגידה (מכיוון שבעת הצייד המשותף, פחדנות של חלק מהציידים היתה מסכנת את יתר החבורה³⁰) - ולא פגיעה בחייו, חירותו או רכושו של היחיד כדרך שסבר לוק.³¹ תיאור זה, בלי ספק, רחוק מה"רובינזונאדה" שיוחסה לסמית מאוחר יותר ע"י מרקס (וע"י רבים מחסידיו של סמית). ולבסוף, במקומות ב"עושר העמים" בהם סמית מדבר על מצב קדום כלשהו, גם אם עדיין אין בו כמעט רכוש פרטי או חלוקת עבודה, זהו תמיד מצב חברתי.³² כעת, החברה, שבתוכה מתרחשת הפעילות הכלכלית המבוססת על אהבה-עצמית, אינה יכולה בעצמה להיות מבוססת על שיקולי תועלת אנוכיים.³³ כבר בפתיחת ה-TMS

²⁶ שם.

²⁷ TMS, 86, 85. וראה גם שם, 148, 116-117, 43-34.

²⁸ LJ, 11-13, 2.

²⁹ LJ, 20, 14-15.

³⁰ LJ, 17.

³¹ לוק, ג'ון, המסכת השניה על הממשל המדיני, תרגום י. אור, ירושלים: מאגנס תשי"ט, פרק ט'.

³² ר' לדוג' עמ' 735, 669, 5-653, 47, 15. התיאור שפותח את הספר השני (WN, 259) הוא לכאורה יוצא דופן בעניין זה, שכן סמית מדבר בו על "מצב גס של חברה" שבו כל אדם מספק לעצמו את כל צרכיו וישבו חליפין הם נדירים. אבל ראשית, סמית בכל זאת מדבר כאן על "חברה" והוא אף לא שולל מכל וכל קיומם של חליפין. ושנית, מצב זה הוא היפותטי לחלוטין וסמית לא מנסה לייחס לו לא אמיתות היסטורית ולא מעמד של עקרון העומד בבסיס החברה האנושית. להיפך, התיאור מיועד להמחיש את הטיעון שבא אחריו (לגבי הצורך בצבירה ראשונית של הון), שמבוסס על מצב הפוך. הטיעון של סמית הוא מהצורה הבאה: אם אין חלוקת עבודה ואין כמעט חליפין וכל אדם מספק הכל לעצמו, אז אכן אין צורך בצבירה כלשהי של הון (stock). אבל בפועל האדם חי במצב בו הוא יכול לספק "רק חלק קטן מאד מצרכיו המזדמנים" ולכן... וגו'.

³³ מושג האהבה-העצמית של סמית הוא כשלעצמו מושג מורכב בהרבה מאנוכיות גרידא. ר' בעניין זה: Macfie,

A.L., *The Individual In Society*, London: George Allen & Unwin, 1967, pp. 72-75

תוקף סמית את "אלה שאוהבים להסיק את כל רגשותינו מעידונים מסויימים של אהבה עצמית"³⁴, ולאורך הספר הוא מדגיש שהטבע לא "זנח אותנו לחלוטין לאשליות האהבה העצמית": התבוננויותינו בהתנהגותם של אחרים מוליכה אותנו, בלי שנחוש בכך, ליצירת כללים באשר למה שראוי לעשות או להמנע מלעשות.³⁵ סמית מצביע, אם כן, על קיומו של מכניזם טבעי שבאמצעותו רוכש האדם מסביבתו כללי התנהגות שמאזנים את פעולת האהבה העצמית ומאפשרים את קיומה של החברה על בסיס כללי-משחק משותפים. מכניזם זה מבוסס בין היתר על רצונו העז של האדם לזכות להערכה מצד בני-אדם אחרים (רצון שמקורו, יש להדגיש, הוא טבעי).³⁶ אלא שסמית אינו מדבר על שיקול תועלתני-אינדיבידואליסטי גרידא של פרט המבקש לזכות בהערכה מהסובבים אותו, מן הסוג שמתאר הובס בפתח ה- De-Cive,³⁷ שכן הטבע העניק לאדם לא רק שאיפה להיות מוערך, אלא שאיפה להיות ראוי להערכה.³⁸ ומן הצד השני, ברור שסמית גם אינו מתכוון לסגולה טובה אשר עיקריה "חרותים על כל לב" ואשר מי שמבקש ללמוד את חוקיה די לו "להתכנס אל תוך עצמו ולהקשיב לקול מצפונו", כטענת רוסו.³⁹ כמו כן, למרות מקומה של התבונה בשיטתו המוסרית,⁴⁰ אין הוא בשום פנים מתבסס, כקאנט, על תבונה טהורה המחוקקת בענייני המוסר בצורה אוטונומית. המוסריות לפי סמית נרכשת במידה רבה בצורה אינדוקטיבית מן החברה בה אנו גדלים וחיים. האדם, המבקש מטבעו להיות ראוי להערכה חברתית, מתבונן בשיפוטיהם של אנשים אחרים ביחס למעשים ורגשות, ומפתח, על בסיס זה, את מצפונו, שפועל בדרך של בחינת מעשיו-הוא דרך עיניו הדמיוניות של "צופה נטול משוא פנים".

"We suppose ourselves the spectators of our own behaviour, and endeavour to imagine what effect it would, in this light, produce upon us. This is the only looking-glass by which we can, in some measure, with the eyes of other people, scrutinize the propriety of our conduct. If in this view it pleases us, we are tolerably satisfied".⁴¹

שיפוטי המצפון, בכך שהם גורמים לאדם מצד אחד רגשות מכאיבים כמו חרטה ומצד שני רגשות נעימים של סיפוק והערכה עצמית על שפעל ממניעים ראויים להערכה, מהווים אם כן מניע חשוב לפעולה בהתאם לכללים חברתיים משותפים, כמו גם גורם בולם ומאזן לפעילותה של האהבה העצמית.

אלא שמכך שהמצפון מפותח ע"י התבוננות בסביבה, אין להסיק שחברה בה שולטות נורמות אנוכיות לחלוטין עשויה להתקיים, תוך הנחלת נורמות אלה לפרטים בתוכה. כללי

³⁴ TMS, 13.

³⁵ TMS, 159.

³⁶ "Though it may be true, therefore, that every individual, in his own breast, naturally prefers himself to all mankind, yet he dares not look mankind in the face, and avow that he acts according to this principle. [...] In the race for wealth, and honours, and preferments, he may run as hard as he can, and strain every nerve and every muscle, in order to outstrip all his competitors. But if he should jostle, or throw down any of them, the indulgence of the spectators is entirely at an end. It is a violation of fair play, which they cannot admit of" (TMS, 83).

³⁷ Hobbes, Thomas, *De Cive*, New York: Appleton-Century-Crofts, 1949, pp. 22-23.

³⁸ TMS, 116-117. ור' בעניין זה את ביקרתו של סמית על תורתו של ברנרד מנדוויל, TMS, 306-314.

³⁹ רוסו, ז'אן-ז'אק, "מאמר על המדעים והאמנויות", בתוך מאמרים, תרגום עידו בסוק, ירושלים: הוצאת מאגנס, תשנ"ג, עמ' 66.

⁴⁰ ר' בעניין זה מקפיי, שם, 67-68.

⁴¹ TMS, 112.

ההתנהגות החברתיים, אומר סמית, חייבים לכלול המנעות מפגיעה בזולת. החברה לא יכולה להתקיים במצב בו אין שמירה סבירה על כללי הצדק⁴², שכן יחסים חברתיים אינם יכולים לשרור בין אנשים שאינם נמנעים באופן כללי מפגיעה זה בזה.⁴³ הטבע, לפיכך, על מנת להבטיח את המשך קיומה של החברה, שתל בלבו של כל אדם את אימת העונשים הראויים למי שמפר את כללי הצדק, "כדי להגן על החלשים, לרסן את החזקים, ולייסר את האשמים".⁴⁴ יתר על כן, השמירה על כללי הצדק נתמכת ע"י ה"סימפתייה" שחש אדם ביחס לאנשים אחרים.⁴⁵ סימפתייה זו לאנשים אחרים - ולא כל כך תחושת התועלת הפרטית שאנו מפיקים מקיומה של החברה - היא שגורמת לנו גם לתמוך באכיפתו של הצדק באמצעות הענשת האנשים שעברו על כלליו.⁴⁶

יחד עם זאת, וכאן אנו חוזרים לקונטקסט של "עושר העמים", נטיה טבעית לשמירה על כללי הצדק, והרתעות מפגיעה בבני-אדם אחרים, אין משמעה בהכרח נטיה לנדיבות כלפי אנשים זרים. כמובן, מאחר שבחברה האנושית כל אדם זקוק לעזרתם של אחרים וחשוף לפגיעותיהם, ברור ש"במקום בו העזרה הנחוצה מסופקת הודנית מתוך אהבה, מתוך הכרת תודה, מתוך ידידות, ומתוך הערכה, שם החברה משגשגת ומאושרת".⁴⁷ אבל רגשות אלטרואיסטים אינם הכרחיים לעצם קיומה של החברה. זו, אומר סמית, על אף שתהיה פחות מאושרת ונעימה, לא בהכרח תתפורר במצב בו העזרה ההדדית אינה מסופקת ממניעים נדיבים שכאלה וכאשר אין אהבה הודנית בין החברים בה. "חברה עשויה להתקיים בקרב אנשים שונים, כמו בקרב סוחרים, מתוך תחושת התועלת שבה, ללא כל אהבה הודנית".⁴⁸ מה שהכרחי לקיומה של חברה אינו רגשות אלטרואיסטים אלא שמירה סבירה על כללי הצדק (במובן של המנעות מפגיעה בזולת).⁴⁹

יתר על כן, כשאנו ניגשים לספירת הפעילות הכלכלית, פעילות מתוך אהבה עצמית היא גם הפעילות שבסופו של דבר תועיל ביותר לעושר החברה.

"I have never known much good done by those who affected to trade for the public good".⁵⁰

42 אין זה מענייני של מאמר זה לברר את תפיסת הצדק של סמית, אולם יצויין שסמית מדבר בהקשר זה בעיקר על המנעות מפגיעה בזולת, ולא על צדק דיסטריבוטיבי.

.87, TMS 43

.86, TMS 44

45 "How selfish soever man may be supposed, there are evidently some principles in his nature, which interest him in the fortune of others, and render their happiness necessary to him, though he derives nothing from it except the pleasure of seeing it" (TMS, 9).

"It was, it seems, the intention of Nature, that those rougher and more unamiable emotions, which drive men from one another, should be less easily and more rarely communicated... Generosity, humanity, kindness, compassion, mutual friendship and esteem, all the social and benevolent affections, when expressed in the countenance or behaviour... please the indifferent spectator upon almost every occasion... These affections, that harmony, this commerce, are felt, not only by the tender and the delicate, but by the rudest vulgar of mankind, to be of more importance to happiness than all the little services which could be expected to flow from them" (TMS, 37-39).

.87-90, TMS 46

.85, TMS 47

48 TMS 86. וכפי שמראה וויליאם באומול, לא חסרים קטעים ב"עושר העמים" שמצביעים על כך שלסמית לא היו אשליות ביחס לנדיבותם או מוסריותם של סוחרים.

Baumol, W.J., "Smith Versus Marx on Business Morality and the Social Interest", in Glahe F.R. (ed.), **Adam Smith and the Wealth of Nations**, Boulder: Colorado Associated U.P., 1978, pp. 112-114.

49. "[...] beneficence... is the ornament which embellishes, not the foundation which supports the building, and which it was, therefore, sufficient to recommend [by Nature], but by no means necessary to impose" (TMS, 86).

.423, WN 50

מבחינה זו צדק מרקס כשהצביע על האנטינומיה (הפוטנציאלית לפחות) שבין "המוסר והדת הכלכליים" של אנשי הכלכלה המדינית לבין עצותיה של "הדודה מוסר".⁵¹ אולם דומה שמרקס לא היה מודע לכך שהמוסר והדת הכלכליים, השולטים בספרו השני של סמית, יכולים להתקיים, לשיטתו של סמית עצמו, רק בתוך חברה שבה נשמרים כללי צדק מסויימים, בהם דן ספרו הראשון. דוקטרינת "היד הנעלמה" כפי שהיא מופיעה ב"עושר העמים", אינה יכולה להבטיח את עצם קיום החברה, אלא רק את שגשוגה הכלכלי בתנאים שמניחים מראש חברה יציבה ומסודרת ופרטים שפועלים בהתאם לכללי ההתנהגות של חברה זו, וגם זאת תחת הסתייגויות רבות.⁵² מידה של השמעות ל"דודה מוסר", שעצותיה אכן עומדות לעיתים בניגוד לחיפוש האינטרס האנוכי הטהור, היא הכרחית לפיכך לעצם קיומם של התנאים בהם יכולים פרטים לרדוף אחר תועלת פרטית.

מקורה של חלוקת העבודה : הנטיה לחליפין

אנו שבים, אם כן, לדיון במקורה של חלוקת העבודה ב"עושר העמים". ראינו שלדעת סמית נובעת זו מנטיה של האדם לסחור ולהחליף. ב"עושר העמים" סמית אינו מכריע בשאלה אם נטיה זו היא עקרון ראשוני בטבע האדם, או שמא היא "התוצאה ההכרחית של כשרי התבונה והדיבור", אם כי הוא מציין שהאפשרות האחרונה נראית סבירה יותר. בהרצאותיו בנושא, לעומת זאת, נקט סמית בעמדה ברורה יותר בעניין:

"The real foundation of [this disposition to barter] is that principle to persuade which so much prevails in human nature".⁵³

כשאדם טוען משהו לגבי הירח, אומר סמית, גם אם טענתו אינה נכונה, הוא ירגיש לא בנוח אם יסתרו אותו, וישמח מאד אם יצליח לשכנע את בן שיחו בדבריו. האדם לפי סמית מבלה לפיכך את חייו, גם בלי שהוא מתכוון לכך, בפיתוח של כושר השכנוע, ומכאן נובעת נטייתו לחליפין. טיעון זה נראה במבט ראשון תמוה וסיכומי הרצאותיו של סמית אינם כוללים פירוט רב בדבר הקשר שבין הנטיה לשכנע והנטיה לחליפין. יחד עם זאת, דומני שעמידה על טיעון זה תסייע להבהרת הלך מחשבתו של סמית.

בעיון ראשון נראה שבעיני סמית השאיפה לשכנע אינה אלא מעין שאיפה לימעשה-חליפין רוחני של מוצרי-השכל. כח השכנוע, אותו אנו מטפחים כל חייו, נותן לפיכך בידינו "מתודה מן המוכן", כלשונו של סמית, לחליפין במוצרים חומריים.⁵⁴ אולם אם אכן הנטיה לחליפין חומריים היא תוצאה של עקרון עמוק יותר בטבענו, שדוחף אותנו ליחליפין רוחניים, הרי שמימד התועלת החומרית שמופקת ממעשה החליפין, נדחק למקום נמוך יותר בחשיבותו ביחס לעצם האינטראקציה בין בני-אדם שמעורבת בתהליך. הבה נתבונן

⁵¹ מרקס, קארל, כתבי שחרות, תרגום שלמה אבינרי, מרחביה: הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, 1965 (להלן כ"ש), עמ' 159.

⁵² קריאתו המפורסמת של סמית להגבלת התערבות המדינה בכלכלה, המובאת בסיכום הספר הרביעי של עושר העמים, מנוסחת למעשה באופן הבא:

"Every man, as long as he does not violate the laws of justice, is left perfectly free to pursue his own interest his own way..." (WN, 651, italics added).

⁵³ L.J, 171

⁵⁴ זו גם פרשנותו של נפוליאוני. ר' -

Napoleoni, C., **Smith Ricardo Marx**, trans. J.M.A. Gee, New York: John Wiley & sons, 1975, p.33.

ביתר עיון בדוגמא שמביא סמית. הדוגמא היא של נסיון לשכנע בטענה "על אודות הירח" - כלומר, טענה שקבלתה ע"י הנמען אינה עשויה להביא למשכנע תועלת ישירה או עקיפה כלשהי, מלבד ההנאה הנגרמת לו מכך שרעיונותיו התקבלו על ידי אחרים. סמית שולל אף את האפשרות של תועלת כתוצאה מהעשרת ידיעותיו של הנמען - שכן הדחף לשכנע פועל באותה מידה גם כאשר הטענה אינה נכונה. מהי אם כן אותה הנאה המוכרת לכולנו שמפיק אדם מכך שטענתו - ויהי שאינה פרגמטית ואינה בהכרח נכונה - נתקבלה ע"י בן שיחו? יתכן שזו אותה הנאה, שעמדנו עליה לעיל, שחש אדם כאשר הוא זוכה להוקרה מאנשים אחרים; יתכן שזו הנאה שחש אדם על כך שדברים שנוצרו על-ידו התקבלו ע"י רעיו בני-האדם; ויתכן שיש כאן מן ההנאה, עליה מדבר סמית ב-TMS, שאדם מפיק מראיית אנשים אחרים מאושרים⁵⁵ או, מה שנראה סביר יותר, מן ה"הרמוניה של הלבבות" המצויה בין ידידים⁵⁶ - אולם בכל מקרה זו הנאה שמופקת מעצם התממשותו של 'מעשה החליפין הרוחני' בין אדם לחברו, ולא מן התמורה שאדם מקבל במעשה החליפין.

ואם, כפי שאומר סמית, קיים באדם "עקרון" טבעי לשכנע, ואם הנטיה לחליפין נובעת מעקרון זה - הרי שהנטיה לחליפין נובעת מאינסטינקט חברתי ואין היא נגזרת מאינטרסים אנוכיים.⁵⁷ השקפה זו של סמית, למותר לציין, הוחמצה ע"י רבים מקוראיו שזיהו את תפיסתו ביחס ליחסים החברתיים עם המורשת התועלתנית ההובסיאנית, לפיה היחסים החברתיים הם משניים לחיפוש התועלת האישית. אדווין קנאן, לדוגמא, העורך הקפדן של מהדורת "עושר העמים" משנת 1904, תוהה מדוע, כאשר סמית מציג את הנטיה לחליפין כנטיה ייחודית לאדם, הוא אומר שאיש לא ראה כלב מבצע חליפין מכוונים של עצם אחת תמורת עצם אחרת עם כלב אחר. "זה כלל וכלל לא ברור", משתומם קנאן, "איזו מטרה יכולה להיות להחלפת עצם אחת באחרת"⁵⁸. והרי זו בדיוק הנקודה שמייחדת את הנטיה האנושית לחליפין: שהיא מבוצעת מתוך נטיה טבעית שקודמת לחישובי התועלת.

ומה מאפיין אותה "מתודה מן המוכן" למעשי-חליפין, שמספק לנו התרגול והטיפוח הספונטאני של כושר השכנוע? דומני שסמית מתייחס כאן למרכיב הייחודי הנוסף של החליפין האנושיים - שהם פונים לאהבתו-העצמית של הזולת. כשאני מנסה לשכנע אדם אחר בדיעותי, אני לא פונה לרחמיו או לנדיבותו, שכן ברור שהוא לא יקבל את דיעותי מתוך נדיבות כלפי. "To approve of another man's opinions is to adopt those opinions"

⁵⁵ TMS, 9.

56 ר' הניתוח ב-TMS של הסיבה לכך שהטיפוס השנוא עלינו ביותר הוא זה שנהנה לסכסך בין חברים: "... wherein does the atrocity of this so much abhorred injury consists? Is it in depriving them of the frivolous good offices, which, had their friendship continued, they might have expected from one another? It is in depriving them of that friendship itself, in robbing them of each other's affectiones, from which both derived so much satisfaction; it is in disturbing *the harmony of their hearts*, and putting an end to *that happy commerce* which had before subsisted between them" (TMS, 39, italics added).

ניתוח זה מזכיר כמובן, ולא במקרה, את תפיסת הידידות האריסטוטלית (אתיקה ניקומאכית, ספר ח').⁵⁷ עצם ההצבעה על השאיפה לסוג של שיח כעקרון טבעי ראשוני מעידה כמובן גם היא על ראייתו של סמית את האדם כיצור חברתי. בעיני אינדיבידואליסט כרוסו השפה היא התפתחות חברתית מלאכותית (רוסו, "מאמר על אי-השוויון" בתוך מאמרים, שם, 138-146); סמית לעומת זאת, במאמר על מקורן של השפות, מצביע על האופן בו מתפתחת השפה באורח טבעי גם בין "שני פראים, שמעולם לא למדו לדבר, אלא גודלו רחוק מחברות האדם" (225,EW).

⁵⁸ WN, 13, הערה 2.

אומר סמית⁵⁹. אני חייב לפיכך לפנות אליו באופן שיגרום לו לרצות לקבל, מצדו שלו, את דעותי. במובן מסויים, אם כן, אני פונה לאהבתו העצמית.

כסיכום ביניים ניתן אם כן לאמר כי מקורה של חלוקת העבודה בתפיסתו של סמית אינה בנטיה להחליף חפץ שימושי אחד באחר, אלא בנטיה לעצם קיומם של חליפין, וזאת תוך פניה לאהבתו-העצמית של הזולת - כאשר התועלת שבמעשה החליפין עשויה להתמצות ברגשות נעימים שמקורם בטבעו החברתי של האדם. אלא שפניה לאהבתו-העצמית של הזולת, על מנת שתעלה יפה, מחייבת יכולת לזהות מה יביא לו תועלת. סמית אינו מסביר במפורש כיצד מתאפשרת פניה זו, אבל דומה שניתן לראות כאן את פעולתו של אותו מכניזם המתואר בפתיחת ה-TMS אשר מעורר באדם את רגשות החמלה והרחמים. החמלה מתעוררת ע"י כך שהאדם מדמיין את עצמו במקומו של הזולת הסובל: "רק באמצעות הדמיון אנו יכולים ליצור איזושהי תפיסה של תחושותיו"⁶⁰. החמלה מספקת אם כן דוגמא ראשונה (ומרכזית לספרו הראשון של סמית) ליכולתו של האדם להכנס, ולו בעיני דמיונו, לינעליו של הזולת, ויתכן שיכולת עקרונית זו היא שעמדה גם בבסיס תפיסתו של סמית את הנטיה הטבעית של האדם לסחור ואמונתו ביכולתו של אדם לזהות את תועלת הזולת.

בהערת אגב יש להודות בכך כי במצב של שוק מפותח ומסועף, קשה לראות כיצד עשויה יכולת זו להתבסס רק על כשרים שכאלה. ניתן אולי להצביע על תורת הערך של סמית כעל מנגנון שאמור לפתור בעיה זו באמצעות מתן אינדיקציות ביחס לתועלת שיש למוצרים שונים עבור אנשים אחרים בחברה, ולאפשר בכך את מימושה של הנטיה הטבעית לחליפין. מהיבט זה ברורה אולי יותר נטייתו של סמית לבסס את ערכה של סחורה, במצב של חברה מפותחת, לא על כמות העבודה המגולמת בסחורה, אלא על כמות העבודה שסחורה זו יכולה לרכוש כלומר, למעשה, על התועלת שלה. דא עקא, שתורת הערך של סמית אינה לוקחת בחשבון כלל ועיקר את הביקוש כגורם שקובע את המחיר הטבעי - זה האחרון מורכב ממחיריהם הטבעיים של גורמי הייצור (שכר עבודה, רווח ורנטה).⁶¹ יחד עם זאת, נראה שהמנגנון שבכל זאת מצביע על הביקוש לסחורות שונות, ולפיכך על התועלת החברתית שלהן, הוא סטיותיהם של מחירי השוק מן המחיר הטבעי. סטיות אלה מצביעות על הביקוש האפקטיבי ומאפשרות ליצרנים להתאים את ייצורם לביקוש.⁶²

ואם אכן קיימת באדם נטיה טבעית לחליפין תוך פניה לאהבתו-העצמית של הזולת, ויש לו אפשרות לזהות מה יספק אהבה-עצמית זו, הרי שנטיה זו תביא בהדרגה להתפתחותה של חלוקת עבודה המבוססת על חליפין. כל אדם יוכל להעלות את פוריותה של עבודתו ע"י התמחות בתחום ייצור מצומצם, אשר הוא יודע מראש שהוא בעל תועלת חברתית, ולספק את כל צרכיו ואף למעלה מכך באמצעות החליפין.

.17, TMS 59
9-13, TMS 60
.50, WN 61
.56-58, WN 62

“And thus *the certainty of being able to exchange all that surplus* part of the produce of his own labour, which is over and above his own consumption, for such parts of the produce of other men's labour as he may have occasion for, encourages every man to apply himself to a particular occupation, and to cultivate and bring to perfection whatever talent or genius he may possess for that particular species of business”.⁶³

הנטיה לחליפין, אם כן, ביוצרה את הודאות בדבר היכולת לספק את כל הצרכים בלי לייצרם במישרין, מאפשרת ומעודדת את חלוקת העבודה. אולם יש לשים לב לכך שמכאן לא נובע שהחליפין בהכרח יופיעו כמתווכים בין העבודות הפרטיקולריות השונות. החליפין מאפשרים התמחות בייצור של מוצר מסויים, והחלפתו תמורת צרכים אחרים. אולם חלוקת העבודה הפנימית בייצורו של מוצר, אף שהיא מבוססת על יכולת החליפין שאיפשרה מלכתחילה את ההתמחות בייצור של מוצר זה, אינה תוצאה ישירה של הנטיה לחליפין. היא נובעת מכך שהחליפין יוצרים את התנאים שמאפשרים לנצל את היתרונות הגלומים בחלוקת העבודה עצמה, מהעלאת הפרודוקטיביות שהיא מביאה.⁶⁴ כך, בדוגמא המפורסמת של חלוקת העבודה בתהליך ייצור הסיכות, אין הפועלים השונים מחליפים את תוצריהם זה עם זה, אלא מייצרים במשותף אותו מוצר. חלוקת העבודה מביאה לכך שהם מייצרים ביחד כמות גדולה בהרבה של סיכות מאשר היו מייצרים אם כל אחד מהם היה מייצר סיכות לבדו. כל אחד מהם, לפיכך, “עשוי להיחשב כמייצר” הרבה יותר סיכות מאשר היה מייצר אם היה עובד לבדו.⁶⁵ כל פועל נותר, כביכול, עם עודף גדול יותר של סיכות אותו הוא יכול כעת להחליף תמורת כמות גדולה יותר של צרכים ונוחיות. מבחינתו של סמית, שאינו עוסק כאן בחלוקת ההכנסה, אין חשיבות להבדל שבין חלוקת עבודה שבה העבודות הפרטיקולריות מתווכות ע”י חליפין, לבין חלוקת עבודה בתחומי תהליך הייצור של סחורה. שהרי בשני המקרים, כתוצאה מחלוקת העבודה,

“Every Workman has a great quantity of his own work to dispose of beyond what he himself has occasion for; and every other workman being exactly in the same situation, he is enabled to exchange a great quantity of his own goods for a great quantity, or, what comes to the same thing, for the price of a great quantity of theirs”.⁶⁶

בשני המקרים מבוססת חלוקת העבודה, בסופו של דבר, על הנטיה לחליפין. ולבסוף, כאשר, עם התפתחות חלוקת העבודה, הפכה הנטיה הטבעית לחליפין למתודה העיקרית שבאמצעותה מספק אדם את צרכיו, היא העמידה עצמה למעשה בשירות האהבה העצמית. כעת, חיפוש התועלת האישית הוא דומיננטי ביחסי החליפין החומריים - וכפי שראינו אף ראוי בעיני סמית שכך יהיה. אלא שיחסי החליפין שומרים בהכרח על אפיים החברתי (אם כי לא אלטרואיסטי) וזאת מכמה סיבות. ראשית, בגלל הפניה והזיהוי של תועלת הזולת הכרוכים בהם מטבעם ונותרים העקרון העומד בבסיסם.

WN 15, italics added. 63

.5, WN 64

.5, שם 65

.11, WN 66

מבחינה זו ניתן אולי לטעון שסמית ראה בחליפין מימוש של מעין "הרמוניה של אהבות-עצמיות", אשר מחליפה בתחום הפעילות הכלכלית את "ההרמוניה של הלבבות" השוררת בין ידידים. ושנית, אפיים החברתי של החליפין נשמר בשל התחזקות התלות של כל פרט באנשים אחרים לצורך סיפוק צרכיו ככל שמסתעפת חלוקת העבודה. "בחברה מתורבתת הוא זקוק כל הזמן לשיתוף-הפעולה ולעזרתם של המוני-אדם".⁶⁷ נקודה אחרונה זו עשויה אף לרמוז על כך שסמית חשב על חלוקת העבודה כתורמת ללכידות החברתית מכיוון שהיא יוצרת את מה שכינה אמיל דירקהיים "סולידאריות אורגאנית"⁶⁸.

ונקודה אחרונה: לא זו בלבד שפעילותו של האדם מכוונת כלפי הזולת ומושפעת מתועלתו, אף צרכיו, ואופי האהבה העצמית אותה הוא מבקש להשביע בפעילות החליפין, נקבעים במידה רבה ע"י סביבתו החברתית. כפי שראינו, האינטרס-העצמי של האדם לפי סמית אינו מתמצה במובן הכלכלי הצר של המילה, אלא כולל, בין היתר, גם את השאיפה להערכה חברתית. יתר על כן, את הרצאותיו בנושאים שפותחו לאחר מכן ב"עושר העמים", פתח סמית בדיון ב"צרכים הטבעיים של המין האנושי", בו הוא הדגיש את אופיים הדינאמי של הצרכים האנושיים לעומת צרכיהן של חיות.⁶⁹ חוסר שביעות-הרצון האינהרנטי של האדם מהאובייקטים הנתונים לו מביא אותו, אומר סמית, לשנות את צרכיו ללא גבול. עניין זה, אגב, עשוי להצביע על תפיסה מורכבת של סמית את 'בעיית המחסור', אולם מה שחשוב לענייננו הוא שחוסר שביעות-הרצון ושינוי צרכיו של האדם נובעים לא רק מעדינות גופו, אלא גם מעדינות רוחו.⁷⁰ כעת, מאחר שרמת העידון, הרוחני אך גם הפיזי, של האדם תלויה בחברה ובתרבות בה הוא חי,⁷¹ הרי שעצם צרכיו נקבעים במידה רבה ע"י החברה. עניין זה נרמז כבר בפסקה הפותחת את "עושר העמים" אשר מדברת על כך שהעבודה מספקת "necessaries and conviniences" ולא רק צרכים פיזיולוגיים. ובספר החמישי של "עושר העמים", כשסמית דן בהבדל שבין צרכים ומותרות, הוא מטעים שוב ושוב שהצרכים האנושיים הם תלויי זמן ותרבות.⁷² האדם הסמיתאי אינו נכנס לחברה על מנת לספק אינטרסים וצרכים מופשטים שהיו לו קודם לכן: לא זו בלבד שמטבעו הוא חי בחברה, גם את צרכיו הוא מקבל ממנה.

14, WN 67

68 ר' בעניין זה ריזמן, שם, 161-178. מובן שדברים אלה רלבנטיים פחות ביחס לחלוקת-העבודה הבין-לאומית. 69 "Food, clothes and lodging are all the wants of any animal whatever, and most of the animal creation are sufficiently provided for by nature ... Such is the delicacy of man alone, that no object is produced to his liking. He finds that in everything there is need of improvement". (LJ, 157-158).

70 "... the much greater delicacy of his mind requires a still greater provision to which all the different arts [are] subservient. Man is the only animal who is possessed of such a nicety that the very colour of an object hurts him" (LJ, 158).

71 כפי שנראה בסעיף הבא, האפיסטמולוגיה הסמיתית היא לוקיאנית בעיקרה. 72 "By necessaries I understand, not only the commodities which are indispensably necessary for the support of life, but whatever the custom of the country renders it indecent for creditable people, even of the lowest order, to be without" (WN, 821).

אם הפרשנות שהצעתי בסעיף זה נכונה, הרי שעולה ממנה תמונה מורכבת יותר מהדימוי האטומיסטי שנוטים לייחס לאדם סמית כאשר מתבוננים בו באספקלריה של ימינו. סמית, כפי שראינו, התנגד לדוקטרינת האמנה החברתית וראה באדם יצור חברתי מטבעו, ועניין זה בא לידי ביטוי לא רק בתורת-המוסר שלו, שמניחה את המסד לעצם קיומם של יחסים חברתיים סדירים, אלא אף במשנתו הכלכלית. את מקורה של חלוקת-העבודה ייחס סמית לנטיה טבעית של האדם להחליף דבר באחר. נטיה זו כוללת בתוכה את הפניה לאהבתו-העצמית של הזולת בדרך לסיפוק האהבה-העצמית שלנו, אבל אין היא נגזרת מאינטרסים אנוכיים גרידא אלא נובעת ישירות מטבע האדם. פניה שכזו לאהבתו העצמית של הזולת מחייבת יכולת לזהות את תועלתו של הזולת, וכפי שראינו, בבסיסה של יכולת זו עשוי לעמוד אותו כושר-דמיון שמאפשר לנו להעמיד את עצמנו במקומו של הזולת הסובל ולהרגיש רחמים כלפיו (ועם התפתחותו של שוק, מתווסף מנגנון מחירי השוק ומצביע על התועלת שיש לסחורות השונות עבור בני החברה). ככל שמתפתחת התרבות האנושית, הופכת נטיה טבעית זו לדרך העיקרית שבאמצעותה מספק האדם את צרכיו, ובכך היא מאפשרת התמחות, דהיינו חלוקת-עבודה.

כשמונים שנה לאחר פרסום "עושר העמים", כתב מרקס:

"Individuals producing in society - hence socially determined individual production - is, of course, the point of departure. The individual and isolated hunter and fisherman, with whom Smith and Ricardo begin, belongs among the unimaginative conceits of the eighteenth-century Robinsonades..."⁷³.

אלא שסמית אינו מתחיל מהצייד או הדייג המבודד. כהדגמה להוצרות חלוקת העבודה מביא סמית מעין 'סיפור-בראשית' על שבט ציידים שבו אדם מסויים מייצר קשתות וחיצים ביתר מיומנות מיתר בני-השבט. הוא מחליף אותם תמורת בשר ומקץ זמן מה הוא לומד לדעת שהוא יכול להתקיים מייצור של קשתות וחיצים בלבד, ושהדבר אף משרת את עניינו האישי.⁷⁴ לאור הנאמר בסעיף זה, דומה שאין זה מקרה:

1. שסמית פותח בשבט של אנשים - ולא באדם הבודד והמספיק לעצמו של מצב הטבע ההובסיאני/רוסויאני או ביצרן 'רובינזוני'.
 2. שהחליפין מתבצעים בתחילה לא מתוך שיקול תועלתני-אנוכי טהור, אלא מתוך נטיה טבעית לנהוג כך. היצרנים השונים שמציג סמית בסיפור זה מגלים רק בדיעבד ומקץ זמן שההתמחות והחליפין משרתים את תועלתם.
 3. שהייצור דן אינו של צרכים פיזיולוגיים אלא של מכשיר שהוא פיתוח אנושי, ושנמצא כבר בשימוש באותה חברה ולא הומצא ע"י אותו יצרן חיצים מוכשר.
- אותו דפוס חוזר, ובצורה בולטת יותר, בהוצרות יתר המקצועות בשבט - נגר, נפח וכו'. כך, הנגר-לעתיד ראשית "מתרגל להיות לתועלת לשכניו" בהתקנת מסגרות וגגות

⁷³ Karl Marx, *Grundrisse*, translated with a forward by M. Nicolaus, Penguin Books 1977, p. 83.

. WN, 15 ⁷⁴

למעונותיהם, ורק לאחר מכן הוא הופך למעין "נגר" אשר מתקיים מחליפין. העובדה שהחליפין מבוצעים בין פרטים (ולא בין גופים חברתיים, כפי שיתפוס מרקס את ראשית החליפין וההתמחות), ושהם כוללים בתוכם את תועלתם האישית של הצדדים, לא שוללת אם כן את היותם, במקורם, אקט חברתי שמלווה את הייצור מראשיתו, ואשר אינו נגזרת של תועלת אישית גרידא, אלא של נטיה טבעית לסחור עם אחרים תוך תועלת הדדית. סופו של דבר: על אף שסמית נוטה לעיתים לתאר את האדם כיצרון אינדיבידואלי, יצרן זה אינו פועל על אי בודד אלא בחברה ממנה הוא שואב כללי התנהגות ומוסר. יתר על כן, הנטייה הטבעית לחליפין גורמת לכך שסיפוק הצרכים האנושיים - והאדם לפי סמית נדחף לעבודה ולייצור רק בעקבות צרכיו - נוטה מטבעו להיות כרוך בסיפוק צרכיהם של אחרים; וצרכים אלה עצמם, כפי שראינו, הם יצירים חברתיים אשר משתנים בהתאם לרמת העידון הפיזית והרוחנית שהאדם הגיע אליה באותה תרבות.

ג. יתרונותיה וסכנותיה של חלוקת העבודה

בהערה ב"קאפיטל" כותב מרקס כי סמית "פותח.. את חיבורו, באופן רשמי, בשיר תהילה לחלוקת העבודה. ואחר כך, בספרו האחרון, על מקורות הכנסותיה של המדינה, הרי הוא חוזר פה ושם על גינויה של חלוקת העבודה מפי מורו א. פרגוסון".⁷⁵ התייחסותו הכפולה של סמית לחלוקת העבודה זכתה להתייחסויות ופרשנויות שונות. א' ג' ווסט, למשל, טען ששני תיאוריו של סמית את חלוקת העבודה סותרים זה את זה כיוון שהראשון מדבר על חלוקת העבודה כמקדמת את הפועל מבחינה מנטאלית, ואילו השני רואה אותה כגורם מנוון מבחינה זו.⁷⁶ נתן רוזנברג, לעומתו, מצביע על קונסיסטנטיות בין שני התיאורים. הראשון מצביע על כך שחלוקת העבודה מסייעת להתקדמות טכנולוגית ע"י עידוד היצירתיות של הפועלים; אולם אבדן יצירתיות זו של הפועלים היחידים, שעולה בתיאור השני הביקורתי, אינו אלא הצד השני של הגדלת היצירתיות וכוחות ההמצאה של החברה בכללה עקב התפתחות חלוקת העבודה (וביחוד בעקבות חלוקת העבודה שסמית מדבר עליה בין פילוסופים לבין פועלים).⁷⁷

כפי שאנסה להראות בסעיף זה, סמית אכן חשב על חלוקת העבודה כמעודדת יצירתיות, ועניין זה תופס מקום חשוב בתיאורו את יתרונותיה של חלוקת העבודה. אלא שהיצירתיות היא רק אחד היתרונות שנובעים, או עשויים לנבוע, מהתנאים שיוצרת חלוקת העבודה. לפיכך, על אף שחלוקת העבודה המפותחת אינה פוגעת ביצירתיות הכללית של החברה, כפי שמפרש רוזנברג, היא בהחלט מהווה סטיה מן המודל האופטימלי של חלוקת העבודה שמתאר סמית בפתחת "עושר העמים" מכיוון שהיא פוגעת ביתרונות אחרים. אלא שסטיה זו אין משמעה סתירה בלתי ניתנת לפיתרון. הדגש

⁷⁵ הקפיטל, 99.

⁷⁶ ווסט, שם. ווסט, אגב, רואה דווקא בתיאור הראשון את "התוצאות האובייקטיביות יותר של הניתוח הכלכלי של חלוקת העבודה", ואילו בביקורת של סמית על חלוקת עבודה הוא רואה נסיון "חפז", שנובע מ"תחושת עוול", ליישם פילוסופיה בהבירוריסטית על בעיה "מסובכת בהרבה מכפי שהוא דמיון" (עמ' 31-32).

ששם סמית, בתיאוריו המבקרים את חלוקת העבודה, על התנאים שיוצרת חלוקת העבודה ועל האופן בו משפיעים אלה על הפועל, נובע מאפיסטמולוגיה לוקיאנית ברוחה. השפעתם של תנאי העבודה עשויה לפיכך להיות מאוזנת ע"י השפעות סביבתיות אחרות - ובפרט ע"י החינוך.

להלן אנסה, אם כן, לבחון את שני תיאוריו של סמית את חלוקת העבודה. ראשית אבחן את היתרונות שהוא מייחס לחלוקת העבודה, ולאחר מכן את פגיעתה בפועלים והדרכים שהוא מציע להתגבר על כך.

יתרונותיה של חלוקת העבודה

מדוע בעצם רואה אדם סמית בחלוקת העבודה את הגורם החשוב ביותר בהעלאת פריון העבודה? בפרק הראשון של "עושר העמים" הוא מפרט שלוש סיבות. שתי הסיבות הראשונות הן הגברת מיומנותו של הפועל שמתמחה בעבודה מסויימת; והחסכון בזמן הנחוץ למעבר מסוג אחד של עבודה לאחרת.⁷⁸ עד כאן השינוי היחיד שהכניסה חלוקת העבודה לתהליך הייצור הוא חלוקתו למקטעים, והגבלת כל פועל לעבודה במקטע מסויים אחד. אין כאן שיפור בתנאים הטכניים של הייצור, ועליית הפרודוקטיביות של העבודה נובעת ממיצוי יעיל יותר של כח העבודה האנושי העוסק בייצור. אלא שסמית מביא סיבה נוספת ליתרונה של חלוקת העבודה: חלוקת העבודה מסייעת להמצאת מכונות אשר מגבירות את יכולת הייצור של כל עובד, כלומר, היא מביאה לשינוי בטכנולוגיית הייצור ולא רק ליעול של תהליך ייצור קיים. מאפיין אחרון זה של חלוקת העבודה הוא שמקנה לה את מקומה כגורם המרכזי בהתפתחות הכלכלית והוא חושף שוב את המורכבות שבתפיסתו של סמית. אתעכב עליו מעט.

על אף שהבסיס לחלוקת העבודה נשאר בעיני סמית קבוע, הוא מדבר על שלוש רמות של חלוקת עבודה, אשר כל אחת מהן מביאה בדרכה לשיפור תהליך הייצור. הרמה הראשונה היא חלוקת-העבודה במובנה הפשוט, המקצה לכל פועל תחום עיסוק ספציפי ומצומצם במסגרת תהליך הייצור במפעל נתון; הרמה השנייה היא חלוקת העבודה בין מפעילי המכונות לבין יצרני המכונות; והרמה השלישית היא חלוקת העבודה בין ה"פילוסופים" לבין יתר בעלי המקצועות, או במילים אחרות, בין ייצור חומרי לבין ייצור של ידע.

צימצום תחום פעילותם של עובדים לעבודה צרה וספציפית, טוען סמית, יביא לכך שבמוקדם או במאוחר ימצא אחד מהם דרך פשוטה ויעילה יותר לביצוע עבודה זו. הוא מביא את הדוגמא של מכונות הקיטור הראשונות, אשר לצורך הפעלתן הועסק ילד בפתחה ובסגירה של שסתום מסויים במכונה. אחד מאותם ילדים, "אשר אהב לשחק עם חבריו", גילה שניתן לקשור את ידית השסתום לחלק אחר במכונה כך שהפעולה תיעשה ללא עזרתו. "וכך, אחד השיפורים הגדולים ביותר במכונה זו מאז המצאתה, היה המצאתו של ילד שרצה לחסוך את עבודתו שלו".⁷⁹ מעבר לכך שיש כאן הדגמה נוספת לעקרון

⁷⁷ Rosenberg, N., "Adam Smith on the Division of Labour: Two Views or One?" *Economica*, May 1965, pp. 127-139.

⁷⁸ 7-9, WN
⁷⁹ 9-10, WN

המנדוויליאני ש'חטאים' פרטיים עשויים להביא למעלות ציבוריות, דומה שסמית מציג כאן את חלוקת-העבודה כיוצרת תנאים והזדמנויות לחידוש וליצירתיות מצדו של העובד, וזאת משתי סיבות. ראשית, חלוקת העבודה ממקדת את תשומת ליבו של העובד לאובייקט אחד:

"Men are much more likely to discover easier and readier methods of attaining any object, when the whole attention of their minds is directed towards that single object, then when it is dissipated among a great variety of things".⁸⁰

ושנית, המצאת המכונות יוצרת תנאי-עבודה חדשים ועמם הזדמנויות חדשות לחידוש ויצירתיות. כפי שכבר הוזכר, טבעו של האדם לפי סמית הוא ששום חפץ אינו מיוצר לשביעות רצונו והוא מוצא שבכל דבר יש מקום לשיפור.⁸¹ חלוקת העבודה, אם כן, יוצרת הן את הגירויים והן את התנאים למימוש פוטנציאל האמליורציה של האדם.

כמובן, עניינו המרכזי של סמית בפרק זה אינו ביצירתיות של הפועל אלא בהעלאת הפרודוקטיביות של העבודה. יתר על כן, היצירתיות מופיעה כאן בתוך המסגרת הכללית הרואה בעבודה אמצעי לסיפוק צרכים ונוחיות, וחשיבותה עבור הפועל מסתכמת, במבט ראשון, בפנאי וברוחה שהיא משיגה עבורו. יחד עם זאת, דומה שיש סיבה נוספת לכך שכאשר מציג סמית את חלוקת העבודה בצורתה האופטימלית, אחד ממאפייניה החשובים הוא יצירתיותו של העובד הפשוט. חשיבות זו אינה טמונה רק בפעילות היצירתית עצמה, כפי שעולה מדיונו של רוזנברג בנושא, אלא גם בתנאים שמאפשרים את היצירתיות. כפי שמראים ה"מאמרים על נושאים פילוסופיים"⁸² העקרונית שמקדמים חקירות פילוסופיות (סמית כזכור משתמש במונח פילוסופיה לציון כל תחומי המדעים) הם יסודות ההשתאות (Wonder), וההפתעה (Surprise) - אם כי מידה גדולה מדי של אלה "מעייפת" במהרה את רוחנו ואף עשויה במקרים מסויימים להביא לידי טירוף הדעת.⁸³ כעת, בהרצאותיו קובע סמית:

"Nothing without variety pleases us; a long uniform wall is a disagreeable object. Too much variety... is also disagreeable. Uniformity tires the mind; too much variety, too far increased, occasions an over great dissipation of it".⁸⁴

יוצא שהתנאים שמעודדים יצירתיות הם גם תנאים שמסבים לאדם סיפוק אסתטי. נראה אם כן, שבעוד שסמית אינו מייחס חשיבות רבה לעבודה היצירתית כשלעצמה, כפעילות בה מממש האדם את עצמו באובייקטים, הוא בהחלט מייחס חשיבות לכך שהסביבה בה עובד האדם תהיה סביבה המספקת מידה ראויה של גירויים, הפתעות ואובייקטים להשתאות - סביבה מגוונת, אך לא מגוונת עד כדי גרימת פיזור-הדעת. כפי שעוד נראה בהמשך, חשיבותה של סביבה כזו נובעת גם מהנחות היסוד האפיסטמולוגיות של סמית, אך כרגע אנו יכולים להסתפק בכך שסביבה המשיגה את האיזון הראוי בין גיוון לבין אחידות מביאה ליצירתיות, אך גם להנאה אסתטית. כעת, מן התיאור של חלוקת

⁸⁰ WN, 9.

⁸¹ LJ, 158.

⁸² EW, ביחוד עמ' 30-52.

⁸³ EW, 42.

העבודה בפרקים הראשונים של "עושר העמים" נראה שסמית זיהה בהתפתחות חלוקת העבודה פוטנציאל ליצירת סביבה שכזו, וסביר להניח שהוא ראה בכך את אחד מיתרונותיה. חלוקת עבודה שמאופיינת בהיעדר מוחלט של יצירתיות מצד העובדים מהווה לפיכך סטייה והתרחקות מהמודל של חלוקת העבודה המופיע בפרקים הראשונים לא רק בשל הפגיעה האפשרית בצמיחה הכלכלית, אלא גם משום שהיא מונעת מרוב רובם של העובדים את הסביבה המגוונת אשר מאפשרת את יצירתיותם אך גם מסבה להם, בין היתר, הנאה אסתטית.

מכאן פונה סמית לשתי הרמות האחרות של חלוקת העבודה. הוא אינו מתעכב על החלוקה שבין יצרני המכונות לבין המשתמשים בהן - דומה שבעיניו גם כאן היתרון שבחלוקת העבודה נעוץ במיקוד תשומת ליבם של היצרנים בתחום הספציפי של ייצור המכונות - ועובר לחלוקת עבודה מסוג שונה לחלוטין:

"In the progress of society, philosophy or speculation becomes, like every other employment, the principal or sole trade and occupation of a particular class of citizens".

הפילוסופים הם אותם אנשים,

"...whose trade it is not to do any thing, but to observe every thing; and who, upon that account, are often capable of combining together the powers of the most distant and dissimilar objects".⁸⁵

החשיבות שמייחס סמית לחלוקת העבודה, כמו גם המשמעות הרחבה של מושג זה בחשיבתו, מתגלים כאן באופן בולט. סמית נוטל את האמונה מבית מדרשם של פראנסיס בייקון ואנשי הקידמה ששיכלול וצבירת ידע משמשים להטבת מצבו של האדם בעולם הזה.⁸⁶ ומכפיף אותה למסגרת הקונספטואלית הכללית של חלוקת העבודה: הקידמה המבוססת על המדע אינה למעשה אלא תוצאה של סוג מסויים של חלוקת עבודה. סמית מתייחס כאן ל"פילוסופיה" כאל עיסוק, ככל עיסוק אחר. הפילוסופים, לפיכך, אינם אלא יצרנים של ידע. ואם הפילוסופיה נתפסת כעיסוק, הרי שכמו בכל עיסוק אחר, חלוקת העבודה הפנימית בעיסוקם של הפילוסופים מביאה אף היא לשיפור המיומנות ולחסכון בזמן, והתוצאה היא ש"כמות המדע גדלה באורח משמעותי".⁸⁷

יש להדגיש שסמית אינו משתמש במונח "פילוסופים" כדי לציין אנשי מדע-טבע בלבד, ושהידע שהפילוסופים מייצרים אינו מתמצה בשילוב של כוחות טבע ובשיכלולים טכנולוגיים. נקודה זו עולה בבירור מכתביו המוקדמים העוסקים ב"עקרונות המובילים ומכוונים חקירות פילוסופיות" ומן הספר החמישי של "עושר העמים" שמפרט את התחומים השונים שעסקה ועסקת בהם הפילוסופיה.⁸⁸ בספר זה מצביע סמית גם על התועלת שעשויים להביא אותם ענפי פילוסופיה שאינם "ערימה פדנטית וחסרת תועלת של

LJ, 159⁸⁴

.10, WN⁸⁵

⁸⁶ Bury, J.B., *The Idea of Progress: An Inquiry into its Origin and Growth*, New-York: Dover Publications, 1955, ch. 2,8.

⁸⁷ 10, WN. סמית, אגב, אינו עומד כאן על הסתירה האפשרית בין ההתמחות ההולכת וגוברת של אנשי העיון לבין הצורך שלהם בראיה כוללת.

סופיסטיקה והבלים".⁸⁹ (סמית עצמו, כזכור, ייצר' ספר שלם העוסק במוסר). דומה לפיכך שכאשר דיבר אדם סמית על חלוקת העבודה שבין הפילוסופים ובעלי-מקצועות אחרים, הוא דיבר למעשה על הפיכת רוב תחומי ההגות לתחום עיסוקם הכמעט בלעדי של "מעמד מסויים של אזרחים". אולם, על אף שסמית מבקר את העובדה שבני השכבות הנמוכות בחברה אינם זוכים לחינוך כראוי, הוא אינו מבקר את חלוקת-העבודה שבין העיסוק בהגות ובין עיסוקים אחרים, חומריים יותר, והוא אינו מזהה בה כלל את הפוטנציאל (שמזהה בה מרקס) של הווצרות מונופול בידי חלק מהמעמד השליט על יצירת הרעיונות השולטים בכל תקופה.⁹⁰ מה חלוקת העבודה בכלל, גם חלוקה זו מביאה עמה, אליבא דסמית, תועלת לשני הצדדים.

"The porter is of use in carrying burdens for the philosopher, and in his turn he burns his coals cheaper by the philosopher's invention of the fire machine".⁹¹

חלוקת העבודה, אם כן, מביאה לפי סמית להתפתחות הייצור החומרי והרוחני של אומה. היא מביאה לשיפור כישורי היצרנים (הן העובדים והן הפילוסופים) וכן לשיפורים בתהליך הייצור - אם בעקבות התמקדות העובד בעשייה ספציפית ואם בעקבות ההתבוננות הכוללת של הפילוסוף, המתאפשרת ע"י הבחנת העיסוק העיוני מיתר העיסוקים. התוצאה, אומר סמית בהרצאותיו, היא שלפועל-יום פשוט בבריטניה יש יותר מותרות מאשר למלך אינדיאני.⁹²

אלא שלהתפתחות והסתעפות חלוקת העבודה עלול להיות מחיר כבד, ותורתו של סמית כוללת נסיון להתמודדות עמו. כפי שאנסה להראות, נסיון זה עולה בקנה אחד עם הנחות היסוד של סמית ואינו חיצוני לתורה שלו.

המחיר האנושי של חלוקת העבודה

הזכרתי כבר את עמדתו של סמית שלא ההבדלים בתכונותיהם וכשוריהם הטבעיים של בני-אדם יוצרים את חלוקת העבודה אלא להיפך, חלוקת העבודה היא שיוצרת הבדלים אלה.⁹³ קביעה זו צוטטה בהרחבה ע"י מרקס במקומות שונים⁹⁴ כמצביעה על אפיה המשעבד של חלוקת העבודה הקפיטליסטית - אלא שבניגוד בולט למרקס, סמית אינו רואה בעניין זה פגם עקרוני ובלתי-ניתן-לתיקון של חלוקת העבודה שבתעשייה. סמית אינו רואה בעבודה אלא אמצעי לסיפוק צרכים ונוחויות; וטענתו שחלוקת העבודה יוצרת הבדלים בין בני-אדם אינה אלא מסקנה ישירה, ברוח האמפיריציזם הלוקיאני שהיה

⁸⁸ 723-727, WN ; 30-135, EW .

⁸⁹ 733, WN . כך, למשל, להפצת המדע והפילוסופיה יכולה להיות תועלת רבה בהתמודדות עם דיעות קדומות ואורח חיים שלילי הרווחים בכתות מסויימות או אפילו לשם הכרת "נושאי השיחה הנפוצים בין ג'נטלמנים ואנשי העולם" (WN, 748, 733).

⁹⁰ ר' כ"ש, 251-253.

⁹¹ L.J., 171.

⁹² L.J., 161. סמית, כמובן, מדבר כאן במונחים של עושר מוחלט ולא יחסי.

⁹³ 15-16, WN.

⁹⁴ ב"כתבי היד הכלכליים-פילוסופיים" (כ"ש 6-165) וב"דלות הפילוסופיה" (תרגום ח. אבראביה, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשט"ז, עמ' 92). הדיה של קביעה זו נשמעים גם ב"אידיאולוגיה הגרמנית" וב"ביקורת מצע גותהא" (ר' אבינרי, ש. , משנתו החברתית והמדינית של קארל מארכס, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשכ"ז, עמ' 126).

דומיננטי במאה השמונה-עשרה, מההבדלים שיוצרת חלוקת-העבודה בין עיסוקיהם של אנשים שונים.⁹⁵ עמדה זו מנוסחת בבהירות בספר החמישי של "עושר העמים":

"... the understandings of the greater part of men are necessarily formed by their ordinary employments".⁹⁶

טענתו זו של סמית אמנם מביאה אותו לניתוח מרשים (בהתחשב בעובדה שהוא נעשה כבר בשנות השישים והשבעים של המאה השמונה-עשרה) של השפעותיה ההרסניות של חלוקת-עבודה מתקדמת על הפועל הפשוט. אולם יש לזכור שניתוח זה בא על רקע יתרונותיה האדירים של חלוקת העבודה שתוארו על ידו קודם לכן, אשר תורמים להעלאת רמת חייהן של כל שכבות החברה, ועל רקע התחושה האופטימית האופפת את הספר כולו, שמדבר על כלכלה מתפתחת ושכר-עבודה עולה. יתר על כן, נקודת המוצא האפיסטמולוגית האמפיריציסטית של סמית מאפשרת לו להציע פתרון לבעיות שיוצרת חלוקת העבודה בלי לבטל אותה או לשנות באופן רדיקאלי את אפיה. מאחר שלא חלוקת העבודה כשלעצמה היא מקור הרע, אלא האופן בו משפיעים העיסוקים הספציפיים, אליהם נדחפים אנשים במצב של חלוקת-עבודה מתקדמת, על הלוח-החלק שהוא האדם, הרי שניתן לאזן את ההשפעות השליליות של עיסוקים אלה בהשפעות חיוביות - בעיקר באמצעות החינוך.

מטענתו של סמית כי אופיים, הבנתם ונטיותיהם של בני-אדם נקבעים בעיקר ע"י עיסוקיהם הרגילים, מתברר גם מדוע 'שיר-ההלל' שלו לחלוקת העבודה אינו כולל את היתרון המרכזי של חלוקת העבודה האפלטונית, "שכל אחד ואחד חייב לעסוק בעניין אחד מענייני המדינה, לו הוא מוכשר ביותר מטבע ברייתו".⁹⁷ סמית אינו טרוד כלל בבעיית ההתאמה בין טבעו וכישוריו של אדם מסויים לבין עיסוקו, או בשאלות של 'מימוש עצמי', וחלוקת העבודה אינה אמורה בתפיסתו לענות על בעיות מסוג זה. בניגוד לתפיסה של ספר *המדינה*, שמדגישה כי "אין איש מאתנו דומה לחברו מבטן ומלידה דמיון גמור, אלא נבדל הוא ממנו בטבעו, וכל אחד מוכשר למעשה אחר",⁹⁸ תפיסתו של סמית היא שאפיו וכישוריו של אדם נקבעים ע"י סביבתו בכלל ועיסוקו בפרט - ובעיקרם אינם מולדים.⁹⁹ היתרונות שבחלוקת העבודה נובעים בראייתו מעצם קיומה ואינם תלויים לפיכך כלל בהתאמה בין אדם מסויים לעיסוק מסויים. כשם שכל אדם עשוי להתאים מטבעו להיות סבל, כך עשוי הוא להתאים להיות פילוסוף. אין ספק שהשקפה זו, לא רק שהיא סותרת את הפתח בפני ביקורת על חוסר מימוש של נטיות אינדיבידואליות טבעיות הכרוך בחלוקת העבודה, אלא היא גם פותרת בעיה מרכזית שקיימת אצל אפלטון - כיצד נדע לאיזה מעשה מוכשר כל אדם, מי נוצר מזהב ומי נשמתו נשמת ברזל - בעיה שפתרונה מחייב (אצל אפלטון) הצגתו של מלך פילוסוף שניחן ב"ידיעה" במשמעותה האפלטונית.

⁹⁵ על האפיסטמולוגיה של סמית וקרבנו ללוק וליוס ר' ריזמן, שם, 22-28.

⁹⁶ WN, 734.

⁹⁷ פוליטיאה, 432-433 (מתוך כתבי אפלטון, כרך ב', תרגום י. ג. ליבס, תל-אביב: הוצאת שוקן, תשי"ז).

⁹⁸ פוליטיאה, 369-370, הדגשה שלי.

⁹⁹ "ההבדל בין הטיפוסים השונים ביותר זה מזה, בין פילוסוף וסבל רחוב פשוט, לדוגמא, נובע, כך נראה, לא כל כך מן הטבע כמו מהרגל, מנהג וחינוך" (15, WN).

נפנה אם כן כעת לבחינת השפעותיה השליליות של חלוקת העבודה על הפועל והפתרון שמציע לכך סמית.

סמית מביא שתי סיבות עיקריות לניוון המוחי ולטמטום שמביאה חלוקת העבודה על הפועל: דלות הגירויים והרעיונות שהוא נחשף אליהן; והיעדר הצורך בחדשנות ובפתרון בעיות. כאשר השכל עסוק במגוון רחב של אובייקטים, אומר סמית בהרצאותיו, הוא מתרחב וגדל. אך "במקום בו חלוקת העבודה מגיעה לשלמות", כל אדם צריך לבצע רק פעולה פשוטה ומצומצמת. כל תשומת ליבו מוקדשת לפעולה זו, ומעט מאד מושגים חולפים לפיכך בראשו.¹⁰⁰ דבר זה נכון שבעתיים כאשר כל תשומת ליבו מוקדשת לייצור החלק השבעה-עשר של סיכה.¹⁰¹ ב"עושר העמים" מוסיף סמית על דלות הגירויים את השיגרה המנוונת. פועל שכל חייו מבצע אותן פעולות פשוטות, ואשר תוצאתן כמעט תמיד זהה, אינו צריך להשתמש בשכלו או בתושייתו למציאת פתרונות לבעיות שלעולם לא קורות.¹⁰² האתגרים שאולי סיפקו לפועל, בשלבים המוקדמים יותר של חלוקת העבודה, המצאת המכונות ותנאי העבודה החדשים, נעלמים ככל שמשתכללת הטכנולוגיה וככל שמתחדדת ההפרדה בין הפילוסופים וממציאי המכונות לבין הפועלים המפעילים אותן. כפי שמנסח זאת דיויד ריזמן, יש גבול לכמות החוטים שאפשר לקשור לשסתומים של מכונות.¹⁰³ הפועל מאבד לפיכך את ההרגל להשתמש בכשרי הניתוח, החידוש והיצירתיות שלו והופך "טיפש ובור ככל שיצור אנושי יכול להפוך".¹⁰⁴ בהרצאותיו אף מנסח סמית מעין חוק כללי לפיו ככל שהאומה מסחרית יותר, כך אנשי השכבות הנמוכות טיפשים יותר.¹⁰⁵

אלא שדומה שהפגיעה החמורה מבחינת סמית אינה הפגיעה בתבונתו של הפועל אלא בסגולותיו החברתיות והמוסריות (שבלעדיהן, כזכור, לא תתכן חברה). ראשית, אומר סמית, הפועל מאבד יכולת להשתתף בשיחה רציונלית; שנית, הוא מאבד יכולת לחוש איזשהו רגש נדיב, אצילי או עדין וכתוצאה הוא אינו מסוגל לשיפוטים צודקים ביחס לחובותיו; ושלישית, הוא אינו מסוגל לחשוב על האינטרסים של ארצו והוא אף אינו מסוגל להגן עליה, שכן השגרה האחידה של חייו משחיתה את "האומץ של רוחו" והופכת אותו בלתי כשיר לחיים ההפכפכים של חייל.¹⁰⁶ סמית, אם כן, מוטרד מאד מהפגיעה האפשרית של ההתפתחות הכלכלית בסולידאריות החברתית ומהרס רקמת היחסים הטבעיים והרגשות שבין אדם לחברו שהתפתחות זו עשויה לגרום.¹⁰⁷

ולבסוף, נוסף על הניוון השכלי והמוסרי, מביאה חלוקת העבודה המפותחת לפגיעה בגופו של הפועל, שמאבד את היכולת להפעיל את כוחו בפעולות שונות מאלה בהן הוא

¹⁰⁰ המונח שתרגמתי כ"מושגים" הוא במקור "ideas". נראה שסמית משתמש במונח זה באותה משמעות שמשמש בו דיויד יום, דהיינו, "הדמויות במחשבה ובשכליה" של "הרשמים הראשוניים של תחושותינו, הפעלויותינו ורגשותנו" (מסכת טבע האדם, ספר א': על התבונה, תרגום י. אור, ירושלים: הוצאת מאגנס, תשי"ד, 20-13). מאחר שמושגינו שאובים מרשמיו, ברור שאדם שכל רשמיו באים לו מהתרכזות באותו אובייקט, גם מושגיו יהיו מועטים.

¹⁰¹ .255,LJ

¹⁰² .734,WN

¹⁰³ ריזמן, 152.

¹⁰⁴ .734,WN

¹⁰⁵ .256, LJ

¹⁰⁶ .734-5, WN

¹⁰⁷ עניין זה מדהד גם בדבריו של סמית בפרק העוסק במשכורות העובדים:

עובד¹⁰⁸; ואין לשכוח גם את הפגיעה של המונוטוניות בחוש האסתטי של האדם שהוזכר לעיל. את מצבו של הפועל מסכם סמית במילים אשר, שוב, אין עולות בקנה אחד עם הדימוי האינדיבידואליסטי-דורסני שיש שנוטים לייחס לו:

"[the labourer's] dexterity at his own particular trade seems, in this manner, to be acquired at the expence of his intellectual, social, and martial virtues. But in every improved and civilized society this is the state into which the labouring poor, that is, the great body of the people, must necessarily fall, unless government takes some pains to prevent it".¹⁰⁹

"לרפא פגמים אלה", מסכם סמית את הרצאתו בנושא, "יהיה מושא הראוי לתשומת לב רצינית",¹¹⁰ אולם המחלה בהחלט אינה חשוכת מרפא, כפי שמעידה ההערה החותמת את הפסקה שהובאה זה עתה. האנתרופולוגיה הסמיתיאנית, כפי שראינו, אינה מייחסת חשיבות רבה לעבודה בפני עצמה. אכן, לעבודתו של אדם יש תפקיד מרכזי בעיצוב אישיותו, אך היא אינה הגורם היחיד בכך. את הבערות והטמטום של הפועלים מייחס סמית לא רק לחלוקת העבודה המפותחת, אלא גם לחוסר היכולת של העניים לממן את חינוך ילדיהם, ולכך שעבודתם כל כך אינטנסיבית שהיא אינה מותרת להם פנאי או רצון לחשוב על דברים אחרים מלבד עבודתם החדגונית.¹¹¹ ומן הצד השני, בני השכבות הגבוהות אינם לוקים ב"נכות המנטאלית" שהיא מנת חלקם של העובדים, לא רק משום שעיסוקיהם אינם "פשוטים ואחידים" ומשום שבעיסוקים אלה הם "מפעילים את הראש יותר מאת הידיים", אלא גם בשל החינוך הארוך שהם זוכים לו בטרם הם מתחילים לעבוד, בגיל שמונה-עשרה או תשע-עשרה, ובזכות הזמן הפנוי הרב שמותרת להם עבודתם, אשר "במהלכו הם יכולים לשכלל (to perfect) את עצמם בכל ענף ידע שימושי או קישוטי".¹¹²

הפתרון לצרות המוחין שגורמת חלוקת העבודה יכול לבוא אם כן אף ללא שינוי מהותי בתנאי העבודה שיוצרת ההתמחות. סמית, כפי שהזכרנו, סבר שככל שהחברה נתקדם ותתעשר, ייטב מצבם של כל חבריה בכלל, ובפרט הוא סבר שבמצב של צמיחה כלכלית, משכורות העובדים תהיינה גבוהות יותר ממה שנדרש למחייתם (כזכור, גם 'מה שנדרש למחייתם' נקבע בהתאם לרמת ההתפתחות של החברה). ואכן, המצב באנגליה בימיו, כמו גם המצב שהוא חוזה אם עקרונותיו ייושמו, הוא בעיני סמית מצב של צמיחה.¹¹³ ניתן להניח לפיכך, שסמית ראה חלק אחד של פתרון הבעיה בשיפור תנאיהם החומריים של הפועלים, שיביא ליצירת פנאי, להעמקת המגעים החברתיים, ולהתעניינות

"No society can surely be flourishing and happy, of which the far greater part of the members are poor and miserable" (WN, 79).

.735,WN¹⁰⁸

WN, 735¹⁰⁹

.259,LJ¹¹⁰

.737,WN¹¹¹

.736-7,WN¹¹²

¹¹³ ר' ביחוד ספר I, פרק 8.

של הפועלים בתחומים מגוונים המצויים מחוץ למסגרת העבודה. דומני שאין זה מופרך לסבור שסמית חשב בעניין זה באורח דומה לאופן בו הוא חשב על ראשיתה של הפילוסופיה:

“But when law has established order and security, and subsistence ceases to be precarious, the curiosity of mankind is increased, and their fears are diminished. The leisure which they then enjoy renders them more attentive to the appearances of nature, more observant of her smallest irregularities, and more desirous to know what is the chain which links them all together”.¹¹⁴

אלא שסמית היה מודע היטב לכך שהפנאי שיוצר השגשוג הכלכלי, לא מביא בהכרח להרחבת אופקים.

“...we find that in the commercial parts of England, the tradesmen are for the most part of this despicable condition; their work through half the week is sufficient to maintain them, and through want of education they have no amusement for the other, but riot and debauchery”.¹¹⁵

יתר על כן, חלוקת העבודה, שמצמצמת את כל המקצועות לכדי פעולות פשוטות, יוצרת את האפשרות להעסקת ילדים צעירים מאד, ועשויה להביא לכך שהורים יעדיפו לשלוח את ילדיהם לעבודה במקום ללימודים. בכך אף תחרוף הבעיה, הקיימת ממילא, של חינוכם הדל והלקוי של הפועלים.¹¹⁶ החלק השני של הפתרון שמציע סמית הוא לפיכך התערבות ממשלתית לשיפור החינוך של בני השכבות הנמוכות.

סמית ממליץ על הקמת בתי ספר ע"י הציבור, שעלות הלימודים בהם תהיה בהישג ידם של העובדים, ובמקביל הוא ממליץ, אם כי בפחות נחרצות, על אכיפת הלימודים על כלל האוכלוסיה באמצעים שונים.¹¹⁷ תכנית הלימודים שהוא מציע היא מצומצמת למדי (“במנות הומיאופתיות”, ילגלג עליה מרקס), וכוללת קריאה, כתיבה וחשבון. צמצום זה, כמדומני, נובע משתי סיבות שונות. ראשית, נראה שסמית מנסה באמת ובתמים לשכנע את הממשלה להקים בתי ספר כאלה, ולפיכך הוא מנוע מלבוא בדרישות מהפכניות מדי אשר תידחינה על הסף. דומה שמסיבה זו הוא גם מקפיד לציין שעלות הקמת והפעלת בתי הספר תהיה “נמוכה מאד”. שנית, עבור סמית, היכולות השימושיות הנרכשות של אנשי החברה, יהיה מעמדם אשר יהיה, מהוות חלק מההון הקבוע של אותה חברה. ההשקעה בחינוך היא לפיכך מבחינה מסויימת השקעה ב'הון אנושי', אשר אמורה 'להחזיר את עצמה', כמו ההשקעה במכונות.¹¹⁸ בהתאם לגישה זו רואה סמית את מטרתו של החינוך בהכנת האדם לחיים המעשיים. לפיכך הוא מגנה את חינוך הגברים בני המעמדות הגבוהים: “לעיתים רחוקות קורה שגבר, באיזשהו חלק מחייו, מפיק איזושהי נוחיות או יתרון מכמה מהחלקים הקשים והמייגעים ביותר של לימודיו”; ולעומת זאת, הוא משבח

¹¹⁴ EW, 49.

¹¹⁵ LJ, 257.

¹¹⁶ LJ, 256.

¹¹⁷ WN, 737-738.

¹¹⁸ WN, 265-6.

את חינוך הנשים בימיו: "הן לומדות מה שהוריהן ומשגיחיהן חושבים שהכרחי או שימושי עבורן ללמוד, ושום דבר אחר".¹¹⁹ ובהתאם לאותה גישה, גם חינוך העובדים צריך להיות שימושי ומועיל.

יחד עם זאת, יש לשים לב לכך שהתועלת הטמונה בחינוך הפועלים לפי סמית אינה רק תועלת חברתית-כלכלית. את העדיפות שיש בעיניו להוראה של גיאומטריה ומכניקה בסיסית לפועלים על פני לימוד לטינית הוא מנמק כך:

"There is scarce a common trade which does not afford some opportunities of applying the principles of geometry and mechanics, and which would not therefore gradually exercise and improve the common people in those principles, the necessary introduction to the most useful sciences".¹²⁰

הסיבה להעדפת לימודים אלה היא אם כן שבהנתן העיסוקים להם מיועדים הפועלים, לימודי גיאומטריה ומכניקה הם שיוכלו להועיל ביותר להתפתחותם הרוחנית. יתר על כן, דומה שלימודים אלה עשויים להעשיר את אופן התייחסותם לעבודתם ובכך להחזיר לעבודתם את הגיוון ואולי גם את תחושות הפליאה וההתפעלות שאבדו לה.

חתימה

כבר ב-1750, לנוכח המגמות בחוגי "ההשכלה" באנגליה וצרפת, התריס רוסו כי "חכמי-המדינה בעבר עסקו ללא הרף במידות ובסגולה הטובה; [ואילו] חכמי המדינה בימינו, כל עיסוקם במסחר וכסף".¹²¹ כיום, קשה להכחיש את האופי הכמעט נבואי של דברים אלה. אלא שכפי שניסיתי להראות במאמר זה, אבחנתו של רוסו אינה ממצה כלל ועיקר את משנתו של אולי ההוגה החשוב ביותר של המחשבה הכלכלית בעת החדשה.¹²² מושג חלוקת-העבודה מועלה ע"י אדם סמית לבמת הדין הציבורי בשל חשיבותו הכלכלית - אך הדיון בו לא יכול להתקיים בחלל ריק. הוא משלב בתוכו הנחות והשקפות ביחס לטבע האדם, החברה בה הוא חי, מעמדה של התיאוריה המנתחת אותם ותפקידו של התיאורטיקן.

סמית תפס את האדם כיצור חברתי וקיומה של חברה הוא נקודת המוצא ל"עושר העמים". את התשתית לקיומה של החברה מצא סמית, בראש וראשונה, ברגשותיו המוסריים של האדם: בשיפוטי ה"צופה נטול משוא-הפנים" המבוססים על כללי התנהגות שרוכש אדם מן החברה בה הוא חי, ברתיעתו הטבעית של האדם מפגיעה באנשים אחרים, בסימפתיה שהוא חש כלפיהם, אשר מביאה אותו גם לצדד בהענשת אנשים שפגעו באחרים. יתכן שסמית לא העריך מספיק את עצמת הפגיעה שעשויה הפעילות הכלכלית החפשית לגרום לחלק גדול מהחברה. אולם כפי שראינו, הוא בהחלט דיבר על ההכרח

¹¹⁹ 734, WN

¹²⁰ WN, 737-8

¹²¹ "מאמר על המדעים והאמנויות", שם, 50.

¹²² הדברים נכונים, כמובן, גם ביחס לשני ההוגים הכלכליים המרכזיים האחרים של תקופה זו: קארל מרקס וג'ון מיינרד קיינס.

בקיומם של כללי משחק שימנעו פגיעה שכזו, ובמקום שהוא איתר אפשרות לפגיעה של ההתפתחות הכלכלית ב"עניים העמלים" הוא גם הציע דרכים בהן יכולה התערבות ממשלתית לרפא פגיעה זו.

ואכן, ההתייחסות למשמעות החברתית של הפעילות הכלכלית מלווה את הדיון של סמית בחלוקת-העבודה לכל אורכו. החל בניתוח של מקורה; דרך השפעותיה - הכלכליות והחוץ-כלכליות - על הפועל כמו גם על החברה כולה; וכלה בהצעות פרקטיות המכוונות לקובעי המדיניות. וכאן אנו מגיעים גם לשאלת מעמדה של התיאוריה. המדע בעיני סמית הוא יציר דמיונו של הפילוסוף, הנובע מן הפליאה האוחזת בזה האחרון שעה שהוא מתבונן במגוון התופעות המקיפות אותו ובחוסר הקשר ואף המתח שביניהן. התיאוריה היא מכונה שאמורה לקשור בדמיון תופעות שונות ומנוגדות ובכך להרגיע את השתוממותנו ולהחזיר לרוחנו את השלווה שאבדה לה. אין היא מצביעה בהכרח על השרשראות האמיתיות בהן קושר הטבע את התופעות השונות, ובחשבון אחרון, אין היא נמדדת באמיתותה. אך דוקא משום כך, אין התיאוריה - ובפרט התיאוריה הכלכלית - יכולה להסתגר מפני המציאות. את התיאוריות השונות של הכלכלה המדינית, בהן הוא דן בספר הרביעי של "עושר העמים", בוחן סמית בחינה פרגמטית בעיקרה, על-פי יכולת ההסבר שלהן למגוון רחב של תופעות וביחוד על-פי השפעתן על כלכלתן של מדינות. מאלו מובן, שגם השיטה והעקרונות שסמית עצמו הציע אמורים להבחן על-פי התאמתם, וביחוד השפעתם, על הכלכלה, החברה והאנשים השייכים אליה.